

Topic: FIJIAN DOCTOR
 INFORMANT: TEVITA SAISAI (M. 65 YRS)
 PLACE OF ORIGIN: *Vunisinu, Noco,*
 REWA
 PLACE OF INTERVIEW: NARBRE
 DATE: 10 / 8 / 86.
 INVESTIGATOR: WILLIE DARI
DL-

O ni sa tiko na turaga kei na marana. Oqo e dua na i talanoa ni gauna e liu, me baleta na wai vakaviti. Keita na vakarau veitalanoa vata tiko oqo kei na dua na gase ni Rewa. I kemuni, o cei beka nayacamuni?
 O Tevita Saisari.

-- Na nomuni koro beka mai vei?

Na noqu koro o Vunisinu, e na tikina o Noco, e na yasana o Rewa.

-- Vinaka vakalevu. O ni na vakarau rogoca oqo na turaga kei na rarama na veimataqali wai, na wai ni ramusu, e ra dau kila tu naqase e liu. E na gauna e daidai, e sa da lecava tu na veimataqali wai oya. E dina ni da sa tubu mai na kawa, e sa vaka e tubu vata tale mai, ka yali tani vakamalua na noda i tovo, ka vakabibi na wai vakaviti me da solia va na luveda. ~~Qxxxk~~ I Saisai, na mataqali wai vakacava, o kila tu e na gauna oqo?

Au na tukuna yani oqo e dua na wai. Na wai oqo, e solega

vata e vica vata na mate, e na solega vata. Me vaka na macake, kei na ramusu, kei na momosi ni yago, kei na kakax vakalailai, se na kana vakaca, se na kana vakalailai, se na kana vakalevu, se na wawale ni yago. Na i matai, na kuli ni dabi, na i karua na kuli ni vutu, na kena i kava na kulini tavolo, na i kava na kulini wiriwiri, na kena i kalima, na sovuni titi, o koya e sega ni tara na qele. Na i kaono, na ginge, e dua na tikina, e sa i koya oya. E ratou kau kece maina ka kece oqori, e karitaki laivi na kulina, cebcebe vakalalai, ka vakasaqari.

-- E dua na taro oqo. Na mataqali wai vakacava e da solia vei ira na gone, vata kei ira na qase. E duidui na wai o vakagunuva vei ira na gone, kei ira na qase?

Na wai oqo, e sa rawa ni ra gunuva tale ga o ira na gone, ia, e tiko tale ga na kena i vakarau. O ira na gone lalai, e rauta na vula lima, se vula ono, e yadua na sepuni ni ti. Me yaco sara, vei ira sara na qase cake. Yabaki vasagavulu, limasagavulu, toso cake sara. E saqa, tawani tavaya. Kevaka e sosoko, mo vakawaitaka tale, me rau veirauti o rau na gone, na kena i vakarau.

-- Taura mada, ni o ira na gone, e ra dau kania vakalevu na ka kamikamica. Na mataqali wai vakacava o dau solia vei ira? E sai koya oya, na wai au sa vakaraitaka tiko oqo, e vica na kuli ni kau, e sa ra dui gole ga yani vakadua, e na loma ni veigacagaca ni tamata. Ia, na veiwai taucoko oqori, na vei kuli ni kau taucoko oqori, e ra sega ni gole ga ki na dua

na mate. E ra dui goleva yaduḍua sara tu ga na nodra dui tabana.

-- Oqori e na kuli ni kau?

E na kuli ni kau kece saraga e ra saqa tiko o oʻ.

-- O koya o se qai tukuna ~~ix~~ oti ga na kena i matai?

Io. E sai koya ~~na~~ oya, na macake, e na kauta cake ga na macake. Na momosi ni yago, e na kauta laivi ga na momosi ni yago. Na kana vakalalai, e na kena dau vakaleqa na kana, e na kena dau tatasogoso e so na veimataqali mate e tiko i loma, e kauta laivi na macake. Na veika taucoko oya, e taladrodoro kina na veikuli ni kau taucoko sara, e na veitiki ni yago taucoko sara.

-- E dua na noqu taro. E vu mada vakacava na gauna e liu, mo ni kila na wai, me yacova mai oqo, o ni a gunuva tu?

Na wai oqo, e vaka e dau tukuna tu ga na i Vola Tabu, na kau kece ga, e sa medra wai ni bula na lewei vuravura. Ia na kena kilai, mai vei ira na dui tamata kei na tinada, o au e dua na tinaqu, e dau solia na wai gaga, e na gauna ni nona bula. E dau solia na wai ni macake, e dau solia na vei kau, me ~~ka~~ ni mosi ni kete, na vutu ni ulu, kei na so tale na veimataqali kau tale e so, o koya gona oya, au dau vakamuri koya tiko, au dau cakava tiko. E tukuna vei au o koya, kevaka au sa mani yali, ia mo vakayagataka vakalevu na ka oqo, mo kua ni vakanuinui, me vakararavi tiko ga, e na so na ka o na rawa ni rawata mai kina, na nomu bula.

-- E dua na taro oqo. E vakacava beka kevaka e mani tauwi iko

e dua na mate ni gacagaca. Na mataqali wai vakacava, o na solia vei koya me na gunuva?

Ia, na mate ni gacagaca, na gacagaca e levu na mataqali gacagaca e tiko e na ^{yago.} uto. E dua na uto, dua na ivi, dua na wawa levu, dua na wawa lailai, e levu. O ira oqo, e duidui tu na kedra dui wai, e rauti ira. E sega ni soli ga yani, me sa tukuni va oqo, na mate ni gacagaca, oqo na gacagaca ga ni tamata. Ia, e na gauna oqo, e sa vakatoka tiko na i taba ena gauna oqo, e ra tukuna tiko, ni sa mate ni gacagaca, e sa kena vale ni bula tiko o Tamavua. E segai. Oqo e sega ni mate ni gacagaca oqo. Na mate ni gacagaca, oqo na vale ni bula levu ga. E na lai laurai kina na gacagaca. Na vale ni bula, o Tamavua, oqo e ramusu, e vakaleqa na veitoso yaki ni gacagaca ni dua na tamata, e lai vakaleqa, ka lai vakavuna tiko oqo na ~~Rx~~ ramusu, oqo na vanua ga e ramusu kina na ka e taukena ga na gacagaca. E oloni koto kina na gacagaca, oqo na kena vale ni bula, e tiko tale ga na kena waik, e rau veirauti kei na mate oqo. Na gacagaca ni tamata, kei na ramusu ni tamata.

-- E vakacava mada, kevaka e dua e sa tauvi koya na cancer, na wai cava mada e na soli vei koya?

Io, kevaka e sa tauvi k iko e dua na cancer, mo kauta mai na vua ni dogo yalewa. E rua tiko na vua ni dogo, e dua e tagane, e sega ga, e tiko ga na kena i olo. E sega na kena tibou, na kena yacana beka vakarewa. Ia, o koya e tiko na kena tibou, mo kau ta mai, ka mo coroga va na buka, ka kauta

laivi na kulina, ka qai kania na utona e tiko i loma. Mo
mama, gunuva na kena wai, ia sa i koya oqori e rawa ni dau
vakaotiva na mate oqo na cancer. Baleta e kena i balebale,
na mate oqo na cancer, e takali mai kina beka e na noqu
nanuma, e dua na vuso ni kuli, se na vuso ni gacagaca, e
mamaca tiko kina. Ni o kania na ka oqo, se o kania sara
na lewena, e sega ni ~~na~~ dua na kena ca, ia e kobe toka ga.
Ia, na vosa madaga vakarewa, na kobe, e baku. E na so na
vanua, e vaka na jaina vou me da kania, e kobe na gusuda.
-- I tai, vakabibi vei ira na gone. E ra dau tauvimate tale
ga e na gauna ni liliwa, me vaka ni da sa donumaka tu e na
gauna oqo, e na draki liliwa, e levu na gone, e dau tauvi
ira sara vakalevu na mate oqo na cuqa. E rawa ni o
talanoataka mada, na mataqali mate vakaçava na cuqa, se na
kena wai me ra na vakagunuvi kina?

Io, vinaka vakalevu. Na mate oqo na cuqa, e rua tiko na
mataqali mate oqo, na cuqa. E dua na cuqa, e dau tamoi ga
e dua na yasana. E lai civedre sara na yaloka ni matana,
me vaka me tavuki, me tasogo na gusuna. Ia oqo, na cuqa
oqo, e vakatokai tiko, e block. Na block oqo, e kena i
balebale tiko, ni sega ni qai vakavinaka tiko na nona vale
lailai. Kevaka e na kau i vale ni bula, e na sega ni dua
na ka e ratou na cakava rawa kina, e ratou na rawa ni na
biuti koya ga e na vanua batabata, luva na nona i sulu, me
yacova na gauna me nima kina, me po. Ni sa nima oti, me
sa vakava~~le~~lailai oti, e sa na qai vakasukai tale mai na
gone oqo, Ia, na ka ga mo cakava, ni sa cuqa e dua na gone

lailai sara, gone dramidrami. O sa raica ni vuki tiko ga e dua ga na yasana, me veve tiko ga e dua na yasana, se e cere e dua na matana, kauta mai e dua na beseni wai, vakasinaita na wai, luvata na nona i sulu, tonia kina, vakasilima vaka vinaka, biuta mai cake, tauwelutaka vakavinaka, taura sara mai na waiwai, lumuca na ketena kei na dakuba, na vanua e dabe kina na nona vicovico ni sebera ni sucu e dua na gone. Ni sebera ni sucu e dua na gone, na nona vicovico e tiko i dakuna, e na sui ni dakuna. Oya ni dau batabata na cagi, e dau batabata na veisema ni yago kece sara, oya e dau vaka vuna na batabata. Io, na gauna e sa lumu oti kina oya, na gauna tale ga oya, e sa po kina na gone. E sa sega ni dua na kena yaga, me kau kina i vale ni bula, e sai koya ga oya na ka e na caka kina, ni sa yaco vua na bula.

-- Na cava mada na kena wai me da na vakagunuva vua na gone e tauvi cuqa?

O koya oya, e sega ni dua na kena wai. Na i karua ni cuqa, e tiko na kena wai. Na i karua ni cuqa, e ququ sara mai na ligana kei na yavana. E ququ mai na ligana kei na yavana, e civedre sara kina na matana, ka via tasogo sara kina na nona i cegu. Oqo na i karua ni cuqa. Na i karua ni cuqa oqo, na kena wai, kauta mai na drauni uci, mama na drauni uci, tauvulona e na dua na i sulu, hiuta e na dua na sepuni. Vakagunuva kina na gone, na gauna ga e sa tiloma rawa kina, na gauna vata tale ga oya, e sa na tadodo sara ga kina na vei tiki ni yago taucoko e a sa takelo mai oya, ka vakavuna

na nona leqa. E sa i koya oqo, na i karua ni cuqa oqo, e sa dau vakavu mai vei koya na tinak, na nona dau vakabatabata, se dau beca na lewa ni vakaro vakaviti * ni tiko bibi na tinani gone, e dau tukuni me da kakua ni dau laveta na ka bibi, vokete wai bibi, e ra dau totogi kina na tinani gone, kakua ni dau dreke na buka, kua ni ra dau vakasuasua vakalevu, me ra dau qai i wai. E ra dau totogi kina, e na gauna ni bula vakoloni e liu, e ra dau totogi kina na tinada. Na veika va oya, na batabata va oqo, e sa vu sara ga mai vei ira na tina. Se e ra dau sili oti, e ra sega ni dau lobaka na sucudra, ni se tiko na wai vulala va na sucudra, e ra sa gunuva na gone. Oya e dau vakavuna na mate oqo, na i karua ni cuqa, e vakavu mai vei ira na tinani gone.

-- I tai, e dua tale na taro au vakarau taroga oqo vei iko. E dina ni nomu wai, o kauta mai vana i Vola Tabu. O kanaka kina ni so na qase e na gauna e liu, e ra dau vakayagataka na wai, me vaka me ra vakabilo, me ra rawata kina na medra wai, me ra qai solia. E so e ra dau vakabilo, e so e ra dau solia. Na cakava mada na kedrau duidui vei rau na vakabilo, vata kei koya e sega ni vakabilo?

Io, e sa dina. Na wai, e sa solia taucoke ga na kalou, na kena lewa. Ia, e na gauna e ra vakabilo kina e so, me ra vakaqara, oya na nodra via kila na ka rai na i solisoli ni kalou e sa tu vei keda. Ia, e sa rawa ni temaka mai kina e so na yalo, me rawa ni rawata mai kina na ka e cakava tiko. Io, o koya gona oqori, o koya e vakabilo, kevaka e sega ni soli vua e dua na ka, me vaka na kena kakana, se na mena

yaqona, mo rawa ni o qarava mai kina na nomu bula. E na sega ni rawa ni solia o koya, na nomu i yau talei oqo, vei iko, ka mo vakacegui kina. E kena i balebale o koya talega, me vaka tale ga etukuna tiko na turaga, 'mo lako laivi o ira na mate e na vukudra na bula, e sa oti na nodrai cegu e na siga oya, e na ka e ra vakanananu kina. Se mo na laki tarogi Jiova na nomu kalou, o iko na bula, 'Ia e sai koya gona oya, e sa tukuni vakamatata tu ki vei ira, e na i Vola Tabu, oqo e na mana taucoko ga ni kalou. O koya o sa sega kina ni solia na kakana ki na gusudra, e sa vuki me ra valaka. E kevaka e sa qai yani ki na dua na dau vakabilo, e sega ni kauta na yaqona, o sega ni vakabogivataka naxi mequ wai, na veika taucoko oqo, o koya tale ga e na kequ meca. Oya e sa tukuna oti sara tu vakamatata na turaga.

-- E vakacava beka na mosi ni ulu, o bau kila tu e so nakena wai vakaviti?

Io, sa vinaka. Na mosi ni ulu, e vakavuna tiko na mosi ni ulu, na duka ni bilo ni ucu, kei na mata, kei na daliga, o ratou oqo, kei na i tagitagi, e ratou gaunisala vata taucoko tiko ga. E so e dau tukuni va oqo, e cabe na matanisiga, e vutu na uluqu. Na kuita. Ia, e sai koya oya, e leqa tiko mai kina na bilo ni mata oqo. Na ka beka na duka ni werewere, na vanua oqo ni tasogo, e sega ni rawa ni lai cici vaka vinaka kina na nave ni dua naxi gavokavoka ni dua natamata, e vakatakata vakasauri, ka laki buloko na vanua oqo. Io, mo kauta mai, e levu na kena i sui e tiko. E dua, kevaka

e vutu ga vakadodonu, se vakalailai. Kauta mai na drauni yaro, viaca na drau ni yaro, kauta mai ka mo mama. Tauvulona e na dua na i sulu. Tukuna vua, o koya e vutu na uluna, 'au sa na sui iko ogo, e na sivia sara nakena mosi, e na vica toka ga na miniti'. Ia, na mosi ni ulu, e dua na kena i sui, o suiva kina, e sega ni sivia na kena katakata, e na sega ni rawa ni oti. Me rau tautauvata ga na kena katakata, me rawa ni rau veirauti, e na sega ni rawa ni oti. E na via siviti koya cake, me na rawa ni valuta na baca, o koya e tiko oya. Io, suiva na qara ni ucuna, veloci cake, kauta laivi ~~kaxaxaxa~~ tale mai gusuna. Kasivitaka tale mai. Sua tale na kena i karua, vakatalega kina, kasivi taka tale mai. Na bi ni qaraniucumu oqori, e vaka ga e ruasagavulu, se vasagavulu na boro, e biu kina, e na levu ni kena gaga, e na kena katakata. E vakalailai ga e na vica ga na miniti oya, e sa na tukuna saraga e na gauna vata ga oya, 'e sa vavei'. E sa oti sara ga vakadua kina na vutu ni ulumu.

-- E na taura toka beka e vica na siga?

E na taura toka beka e dua na yabaki, rua na yabaki. Ia, kevaka o vinakata sara ~~xx~~ me yawa na gauna o bula kina, kauta mai, e dua na kau, e kilai mai vei keimami, na kau 'boida'. E dau se, e dau boica na sena. Karia mai na kulina, tauvulona mai e na dua na i sulu, lobaka. Sua talega me vaka e sui na yaro, e na qara ni ucuna ruarua. E sai koya ogo e katakata uasivi cake sara, mai na kena katakata. E sega soti ni dede. Ia, ni sa oti oya, na vutu ni ulu oya, e rau na veikalikali vakadua.

Me vakataki au, e sa sui mai e na yabaki ni noqu bula, mai na noqu yabaki ruasagavulukawalu, me yacova mai na noqu sa yabaki onosagavulukalima tale toka kina oqo. E se sega ni se vutu g tale na uluqu.

-- E so tale na mate o kila?

Io, me vaka na vutu ni kete. Kevaka e sa dua e dau vutu na ketena ka lai coka. E sa coka coka, e kau i vale ni bula, e sa lai oti na yabia ni kakana. Na yabia ni kakana, e tiko na yabia ni kakana, oqo e se cakacaka tiko na kakana mai va na yago. Ni sa oti nayabia ni kakana mai va na yago, ni o sa lai po, e sa qai ga mai na vuso. E mulo tiko ga, e sa lala mai na ketemu, o sa sega ni rawa ni o moce, e sa sega ni dua na ka me na caka rawa vei iko, me na stop kina na coka oqo, se na vutu ni kete oqo. Kauta mai na drau ni wabosucu yalewa. E rua na drau ni wabosucu, x se na wabutaki. O koya e drau i lelevu, oqo na ka tagane. Okoya e drau i vulavula, o koya x ka dau se vulavula, e sai koya oqo na drau ni wabosucu yalewa. O kauta mai, o vuso. Vuso sara e na dua na bilo kava, me vakalevu. Motovolea e liu, ni o sebera ni o solia, vua o koya o vakagunuvi koya tiko. Me vaka na wai vakaviti, mo na tavolea tiko vakailiu, o iko na i taukei ni wai, baleta na gacagaca e tiko vei koya, e tiko tale ga vei koya e tauvimate. Me kua ni o sa solia ga vei koya e tauvimate, ni o se sega ni kila tiko mada o iko, vakataki iko, na ka o solia tiko. Mo vakadinadinataka o iko, vakataki iko, ni ko sa solia e dua na wai, ni o sa

tovolea e liu, ka qai solia ki vua, me na qai rauti koya. O iko e se bulabula tiko na nomu gacagaca, ka o solia tiko vei koya e tauvimate, mo kila tiko na ka me na rauti koya, kei na ka o sa kila vakataki iko, me na soli vua. Solia vua, na wai oqo. Ni sa gunuva oti na wai oqo, na ka e sa vinakata o koya e na gauna vata ga oya, e sa nakerea na moce. E sa na davo, me rauta toka beka e veimama ni auwa, na nona davo. Mo vakarautaka sara vakatotolo e rua na i buli madrai, se e dua na daseni na bani. Vakatakatara na kuro ni ti, e na kena totolo saraga, na nona yadra ga mai va oqo, e sa na vinakata saraga vakatotolo o koya na kana. Na nona sa via kana sara ga mai oya, solia saraga vua, na veika taucoko oqo, me kania. Baleta na ka e tiko va na madrai kei na bisikete oqo, e na qai vakaukauwataka na kete. Na gauna vata saraga oya, e sa na qima kina. Ia, na ka oya, au se qai cakava tale ga oqo, e dua. E a sega ni rawa mai vale ni bula, e a sega ni rawa tu e na vica na macawa, au qai solia vua na wai, e na vica na Siga Tabu sa qima, e sa bula tu oqo na marama oya, e sa mai cakacaka tale tiko oqo.

-- Vinaka, e dua tale tiko na noma vakasama mo na mai tinia tale kina na nomu i talanoa?

E dua na ka au via vakadeitaka tale kina na nodatou e vei talanoa, e na vuku ni wai au sa vakaraitaka e toka?

Io, na wai oqo, au vakaraitaka tiko, e sega ni tabu ki vua e dua na tamata. O koya e sa raica, e sa kila, ia e sa

yacovi koya na mate, se na leqa. E kauta mai, me vakamurimuria vakavinaka sara na i vakasala e sa tukuni tiko. Ia, kevaka e sega ni muria vakavinaka, ia e segai soti ga ni taura vinaka tiko, na kena i cakacaka, na kena vakavakasaqa, e na veika taucoko e caka kina. Ia, na wai oqo, e sa totolo kina nabula, me vaka ga ni da sa raica tu oqo, na nodra wai makawa na noda qase. E ra vakaraitaka tiko mai oqo, ni ka dina taucoko, me yacovi au, mai oqo. Ka ratou vakadinadinataka na noqu mata vuvale, ni ra sega ni ra curu i vale ni bula, se me dua e davo i vale hi bula, na gone se na qase, me yacova sara mai na gauna daru veitalanoa tiko kina oqo, Au vakavinavinaka vakalevu sara, kau nuitaka ni o ni na nanuma, ka o ni na rogoca mo ni lora soli kina na wekada, me da veitauriligataka na mate, ni vuravura, e na cowiri tu ga e na veigauna taucoko, e segai tiko na kena i wali, me da na valuta kina na veimataqali mate oqo, me da na veitauri liga kina, na cakacaka e vale hi bula, kei na cakacaka ni veitamata yadudua, e na veimatanitu. Ia, me da veitauriliga taka vata, e na cakacaka vata, e na veiyaloni, e na lora veilomani, me vaka ni sa lomani keda tiko ga, na turaga na tamada, ka sa solia tiko mai na veika taucoko, me da vaka yagataka o keda e da sega ni kila na kena i vakavakayagataki. Ia, o koya e sa kila toka na kena i vakavakayagataki, me vakayacora ga e na kena levu taucoko. E sa yabaki lomasagavulu ka ono toka oqo na noqu yabaki.